

15. zjazd SHS, Skalica 11. – 12. – 13. mája 2016

**SOCIÁLNA FUNKCIA HISTORICKÉHO POZNANIA A VEDECKÉ PÍSANIE DEJÍN V 21. STOROČÍ.
PROBLÉM MORÁLNEJ ROZPOLTENOSTI MODERNÉHO HISTORIKA**

LÁSZLÓ VÖRÖS

Historický ústav SAV
Klemensova 19
81499 Bratislava
histvoro@savba.sk

Téma sociálnej funkcie dejín a dejepisectva nie je nová a nie je ani jednoduchá, nie je jednoduchá v tom zmysle, že keď sa jej chce niekto hĺbkovo venovať, musí siahnúť aj po vedomostiach z iných disciplín. Predovšetkým je potrebné rozlišovať medzi deklarovateľnými ideálnymi cieľmi, zámermi a úmyslami historikov a reálnou sociálnou praxou. Tiež je potrebné rozlišovať, či je reč o univerzálnej kognitívnej, resp. psychologicko-modalite, teda subjektívnej potrebe temporálneho ukotvenia sebaobrazu jednotlivca alebo je reč o inštitucionalizovanej aktivite, ktorá je súčasťou procesov sekundárnej socializácie jednotlivca... Ja dnes budem hovoriť len o prvom zmienenom tematickom okruhu, aj to len o jednom konkrétnom aspekte pôsobenia historikov-vedcov smerom k verejnosti...

Za uplynulých 150 až 200 rokov, teda v období profesionalizácie a progresívneho povedečtvoja dejepisectva sa menili nielen epistemické východiská a deklarovateľné ideály o ciele a účele historického bádania, ale aj obecnosť, pre ktoré historici písali svoje diela. V 19. storočí a v závislosti od konkrétneho obdobia a režimu, to platí aj pre časť 20. storočia, historici písali pre vzdelanú strednú vrstvu, ktorá sa zaujímala o veci verejné a bola vo svojej dobe považovaná za jadro „národa“. Historici, prinajmenšom hlavný prúd historickej vedy, vrátane veľkých klasikov, prehovárali k svojim čitateľom ich jazykom, teda jazykom vzdelanej strednej triedy, logika explanácie, ktorú uplatňovali bola logikou nacionalizovanej/nacionalistickej strednej vrstvy a hodnotové súdy, ktoré vynášali boli založené opäť len postavené na hodnotách tej istej strednej triedy/vrstvy.

V druhej polovici 20. storočia – a smerom k súčasnosti to platí v stále väčšej miere – historici začali primárne písať pre historikov. Z dejín sa stáva čoraz viac expertné poznanie pracujúce s odborným pojmovým aparátom a skúmajúcim problémy a kladúcim si otázky, ktoré sú pre laika zložité, resp. nezaujímavé, nepodstatné. Neplatí to však úplne. Dejepisická prax sa v priebehu 20. storočia významne diverzifikovala a vedľa seba jestvovali a fungovali – a tento stav pretrváva podnes – rôzne smery a prúdy, niektoré dôsledne kritické a analytické, spĺňajúce najvyššie požiadavky vedeckosti, iné zase vyslovene naivné, ktoré svojimi postupmi

a svojím etosom bádania nemožno ani pri najlepšej vôli označiť za vedecké. Medzi týmito dvomi krajnými pólmi, z ktorých aj jeden aj druhý, možno paradoxne, dnes tvorí v rámci disciplíny výraznú menšinu, existuje množstvo „prechodných“ prístupov, ktoré majú bližšie k jednej či druhej epistemologickej pozícii.

V rámci filozofie dejín a histórie historiografie sa len nedávno začala venovať pozornosť otázke komunikácie historika s laickou verejnosťou a formatívneho vplyvu takejto vo svojej podstate dialektickej interakcie na tzv. epistemické cnosti historika. Inými slovami, pozornosť sa začína venovať tomu, že ako vplýva samotný kontext, keď historik komunikuje s laikmi – či už prostredníctvom moderátora (obvykle publicistu, novinára či redaktora) alebo priamo s určitou cieľovou skupinou (na verejnom podujatí) – teda ako takýto kontext vplýva na nezaujatosť, zmysel historika pre proporčnosť a nezovšeobecňovanie, resp. vôbec na presnosť vo vyjadrovaní a kvalitu sprostredkovaných informácií. Vieme, že takýto vplyv na historiografiu existuje, dnes už je k dispozícii množstvo kritických štúdií o prípadoch, kedy verejný, politický či kultúrny diskurz významne formatívne pôsobil na historickú vedu – a to nehovorím len o režimových historiografiách v prípade ktorých ide o jednoznačnú záležitosť.

Nejde len o triviálnu tému výskumu pre filozofov, ale o dôležitý epistemologický a etický problém. A obzvlášť pokiaľ ide o historiografiu. Fyzici, chemici či biológovia intenzívne komunikujú s laickou verejnosťou, predsa len však nehrozí, že by spätne kontaminovali svoju vedeckú prax, svoj pojmový aparát, svoje explikačné postupy a štandardy myšlienkovými konštrukciami či pojmami z mimovednej sféry naivného poznania...

Napr. biológii ako vedeckej disciplíne nehrozí, že by evolučná teória bola nahradená kreacionistickou, hoci napríklad v Spojených štátoch amerických sa v tomto smere v niektorých komunitách a štátoch zvädza intenzívny ideologický boj, hlavne na pôde dozorných rodičovských rád základných a stredných škôl...

Možno nejde o najšťastnejšie prirovnanie, lebo keby v rámci biológie došlo k takémuto radikálnemu nevedeckému zvratu, mohli by sme hovoriť o významnom regrese. V prípade historiografie však, možno z dlhodobejšej dejinnej perspektívy, teda prinajmenšom z perspektívy uplynulých dvoch storočí, hovoriť o progresívnom vyhraňovaní sa voči vplyvom z mimovednej verejnej, politickej sféry. To ale neznamená, že by vplyv mimovednej sféry na historiografiu stále nebol veľký, ba dovoľm si tvrdiť, že spomedzi všetkých disciplín vedy je dlhodobo stále najcitlivejší.

Súvisí to jednak s vyššie uvedenými epistemologickými faktormi a jednak s účelom, ktorý plní poznanie o minulosti a špecificky dejepisectvo ako vedecká disciplína v živote spoločnosti.

Samozrejme existujú rozličné názory ohľadne prípustnosti verejnej/spoločenskej angažovanosti historikov (a per analogiam iných humanitných a spoločenských vedcov), resp. existujú rozličné názory vôbec ohľadne účelu historického poznania a teda poslania historikov. Názory sa rôznia medzi dvomi krajnými pólmi, menovite, že historiografia pokiaľ chce ostať vedou, by sa mala sústrediť výlučne na svoju odbornú činnosť a riadiť sa výlučne logikou svojej výskumnej činnosti a potrebami bádania... na opačnom extrémne sú názory, podľa ktorých by historiografia mala byť verejnou a angažovanou vedou, mala by aktívne reagovať na „verejnú objednávku“ a jej činnosť by mala byť primárne určovaná práve potrebami spoločnosti – nech už pod týmto označením rozumieme čokoľvek. Medzi týmito krajnými pólmi nájdeme veľkú škálu prechodných stanovísk, líšiacich sa v rôznych ohľadoch, najčastejšie však vyzdvihovaním jedného či druhého aspektu tejto zložitej otázky. Tiež si však dovoľím tvrdiť, že v prípade väčšiny historikov ostáva táto téma nereflektovaná a že väčšina zaujíma k tejto otázke skôr intuitívne situačné ad hoc stanoviská.

Pochopiteľne, neexistuje jedna normatívna odpoveď na otázku, či sa majú a ak áno, tak do akej miery, historici verejne angažovať a reagovať na témy či otázky, ktoré možno z jednej, druhej, či tretej ideologickej pozície označiť za otázky verejného záujmu.

Dejepisectvo sa ako veda vyvinulo v 19. storočí ako nacionalistická disciplína, ktorej primárnym cieľom bolo poskytnúť poznanie o minulosti „národa“ alebo - podľa dobového chápania by bolo presnejšie povedať - odhaliť a sprostredkovať dejiny národa, resp. národov. Dnes už existuje nepreberné množstvo literatúry, kritických spracovaní, vďaka ktorým vieme, aké rôzne funkcie plnilo vedecké písanie dejín za uplynulé dve storočia. Historici často pomáhali legitimizovať režimy, svetonázory, fungovali ako producenti ideologicky podmieneného poznania o minulosti – naratívy o národných dejinách suplovali funkciu mýtov, ktorých účelom bolo vytváranie skupinovej súdržnosti, alebo inak povedané, historiografia vytvárala príbehy, ktoré poskytovali identifikačné rámce s ideálnou komunitou, národom, alebo etnickou, náboženskou, konfesionálnou či inak definovanou sociálnou skupinou. Okrem legitimizačnej a identitotvornej funkcie samozrejme poznanie o minulosti, teda dejiny či história majú aj ďalšie sociálne funkcie, dejiny sú zdrojom inšpirácie, dejiny sú zdrojom útechy, dejiny sú zdrojom tradícií, dejiny sú v neposlednom rade zdrojom kritického poznania o spoločnosti, o človeku ako sociálnom tvorovi a o sociálnych javoch.

Inými slovami povedané, dejiny sa písali a píše za rôznym spoločenským účelom a tento účel vplýval na ich podobu alebo ju dokonca v plnej miere určoval.

Otázkou je, čo sa má považovať za historickú a vedu a aký účel má historiografia plniť, alebo presnejšie, aký sociálny účel môže historiografia plniť bez toho, aby prestala byť vedou?

Hoci v súčasnosti zrejme drvivá väčšina historickej akademickej obce vyznáva, že historická veda má byť apolitická a neideologická, politické elity, ale aj časť mienkotvorných spoločenských elít a samozrejme nemalá časť historikov považuje za primárny cieľ historiografie skúmanie dejín národa, zisťovanie konečnej pravdy o dejinách národa, a v rámci nich, špecificky zisťovanie pravdy o vybraných významných udalostiach, osobnostiach, priateľoch a nepriateľoch, hrdinoch a zloduchoch národných dejín. Podľa tohto vnímania historik má povedať pravdu o tom, ako to v skutočnosti bolo. Nechajme na tomto mieste bokom, že v mnohých prípadoch sa ani národným historikom nepodarí zhodnúť na jedinom výklade dejín, ktorý by sa kanonizoval ako konečná historická pravda, a nositelia moci, resp. verejní činitelia, ale nielen oni, si napokon vyberú a za konečnú pravdu vyhlasujú len jeden z konkurenčných výkladov. Takíto historici smerom k verejnosti zohrávajú presne takú úlohu ako sa od nich očakáva, prehovárajú k verejnosti pri príležitosti výročí udalostí, narodení či úmrtí veľkých dejateľov a podobne. Podieľajú sa na rituáloch spomínania a nejaká časť historikov sa zapája aj do konštruovaní a presadzovania politík pamäti.

Nechcem polemizovať o tom, či je toto dobrá a legitímna prax, alebo nie, domnievam sa, že by bolo chybou vnímať ju len jednostranne negatívne. Zároveň však ale možno bez pochybností skonštatovať, že keď sa pozrieme na epistemologické východiská a vôbec prax písania národných dejín, cez optiku súčasných kritérií vedeckosti, cez optiku toho, čo už dnes vďaka filozofii vedy, filozofii dejín, sociológii poznania a ďalším spoločenským vedám vieme o tom, ako ľahko sa dá pri vedeckom bádanií sklznúť na šikmú plochu, koľké faktory pôsobia pri tvorbe vedeckého poznania, koľké z nich majú potenciálne deformačný účinok, a majú v konečnom dôsledku za následok tvorbu chybného a teda pseudevdeckého či vyslovene nevedeckého poznania, tak nemôžeme inak než mať vážne výhrady ohľadne vedeckosti národného dejepisectva. Národné dejiny sú vo svojej podstate ideologické aj politické.

Časť vedeckej komunity historikov však vychádza z iných epistemologických premís, ktorý majú veľmi blízko k étosu kritickej sociálnej vedy. Cieľom nie je skúmanie dejín národa a za účel historického poznania nepovažujú tie ciele, ktoré si kladú národné dejepisectvá. Primárnym cieľom je skúmanie rôznych aspektov existencie a fungovania spoločnosti, skúmanie sociálnych javov a skúmanie človeka ako sociálneho tvora. A toto sú aj obsahy, ktoré sa snažia takíto historici komunikovať smerom k verejnosti – sociálnou funkciou takéhoto poznania je okrem iných aj informovanie a vysvetľovanie fungovania politických a hospodárskych

systémov, fungovanie moci, vznik a existenciu takých javov, ako sú vojna, genocída, atď. – prinajmenšom teda, toto je ideál, toto by malo byť – a nepochybujem o tom, že s týmto bude súhlasiť väčšina vážených poslucháčov – ak aj nie primárnou, tak aspoň jednou z významných sociálnych funkcií vedeckého poznania o minulosti.

Napriek tomu to tak celkom nie je. Prax komunikácie s verejnosťou je často odlišná, lebo aj tento druhý typ vedeckého historika je konfrontovaný s tými istými otázkami ako sú národní historici, dostávajú priestor väčšinou pri tých istých príležitostiach ako národní historici a očakáva sa od nich, že budú hrať tú istú rolu ako národní historici. Nakoniec, v dialógu medzi historikom a moderátorom, nech už ide o publicistu, novinára či redaktora alebo niekoho iného, je obvykle moderátor tým, kto určuje tému, tým, kto kladie otázky a tlačí historika jedným alebo druhým smerom.

Evidentne je rozdiel medzi tým, (1.) keď sa historici svojimi prejavmi, svojou komunikáciou smerom k verejnosti podieľajú napr. na tvorbe či potvrdzovaní príbehu o Milanovi Rastislavovi Štefánkovi ako národnom hrdinovi, bojovníkovi za národ (slovenský či československý), štátnikovi, ktorý dokázal zničiť „žalár národov“ atď., a tým, (2.) keď historici „len“ uvádzajú na pravú mieru faktografiu: keď napr. reagujú na, resp. vyvracajú napr. tvrdenia, že pád lietadla, ktorým letel M. R. Štefánik nastal v dôsledku záškodníckej akcie na príkaz T. G. Masaryka či E. Beneša či streľby zo zeme nejakých maďarských vojakov či agentov; uvádzajú fakty, korigujú nepresnosti, vysvetľujú kontexty... V prvom prípade sa historik podieľa na mýtotorbe, potvrdzuje a reprodukuje obsahy, ktoré sú skôr ideologické (nacionalistické), v druhom prípade síce ponúka expertné poznanie, uvádza na pravú mieru omyly či klamstvá, ale len zriedkakedy ide ďalej a dekonštruuje aj tie subtílnejšie vrstvy ideologicky podmieneného obrazu M. R. Štefánika ako národného hrdinu... Ten prvý prístup má s étosom vedeckosti veľmi málo spoločného, kým ten druhý s ním aspoň nie je v priamom rozpore.

Predstavitelia médií, resp. politické elity najčastejšie očakávajú od historikov skĺbenie oboch týchto prístupov, teda demaskovanie neznyslov, poloprávd a lží, ale zároveň poskytnutie pravdivých informácií a interpretácií, ktoré v konečnom dôsledku potvrdia (alebo len mierne modifikujú, nie však narušia) kánonický obraz národného hrdinu. Pri výročí narodenia či úmrtia významnej historickej postavy, vzniku štátov a národných inštitúcií, či pri výročiach významných udalostí národných dejín sú určené témy a obrazce, ktoré sa patrí povedať, na ktoré sa patrí pýtať... Prejav kritických (vedeckých) historikov voči verejnosti je často a v mnohom limitovaný práve týmito očakávaniami a často napokon kritickí historici a historičky napokon zohrajú tú rolu, ktorá im je nanútená. V takom prípade však historik eticky zlyhal dvojnásobne – 1. nechal sa ako vedec vtlačiť do ideologického diskurzu v roli jeho legitimizátora, teda dostal sa do rozporu s princípmi vedeckosti, a 2. vďaka tomu, či

už si to uvedomuje alebo nie, šíri konceptuálne pomýlené, zjednodušujúce, nevedecké interpretácie pod značkou vedeckého poznania.

Bolo by chybou preceňovať vplyv a formatívny dopad komunikácie historikov smerom k verejnosti prostredníctvom médií; z tohto hľadiska podstatne významnejšou platformou je výučba dejepisu na prvom a druhom stupni povinného vzdelávania a príprava učiteľov dejepisu na treťom stupni. Tvorba kurikula by mala byť v prvom rade v kompetencii vedeckých historikov a nemalo by ísť o politickú agendu, ako tomu žiaľ do veľkej miery stále je... Výchova a príprava pedagógov tiež potrebuje prejsť radikálnou reformou.

Rovnakou chybou ako preceňovať vplyv a formatívny dopad komunikácie historikov smerom k verejnosti, by však bolo podceniť jeho legitimitačný a potvrdzujúci, reprodukčný význam. Hoci nemáme k dispozícii presnejšie informácie v tomto smere, na základe indícií a výskumov urobených v zahraničí možno predpokladať, že bežný človek si názor na historické udalosti a osobnosti utvára v najväčšej miere na základe informácií od blízkych ľudí a prirodzených autorít (rodinných príslušníkov, rovesníckych skupín atď.) a na základe výučby dejepisu v škole. V súčasnosti sú čoraz významnejším zdrojom aj dokumentárne/hrané dokumentárne filmy a v prípade generácie násťročných a dvadsiatnikov aj sociálne siete a iné internetové zdroje. Kratšie či dlhšie príhovory a rozhovory historikov v médiách majú skôr potenciál vyvolať súhlas alebo nesúhlas, sproblematizovať alebo potvrdiť určité predstavy, obvykle však nemajú taký účinok, ktorý by viedol k prehodnoteniu či zmene historického povedomia (presvedčenia) na strane poslucháča/diváka. To sú skutočnosti, ktoré by mali súčasní historici brať do úvahy. Faktom ostáva, že dominantnou funkciou priamej komunikácie historikov s verejnosťou stále zostáva potvrdzovanie, legitimizovanie a reprodukovanie národnohistorických konštrukcií, predstavy (pojmu) „národa“ ako stabilnej historickej komunity, predstavy (pojmu) „národnosti“ ako prirodzenej a vrodenej kvality ľudských bytostí, národných činiteľov, dejateľov v oblasti politiky, vojenstva a kultúry ako hrdinov (či antihrdinov), ako suverénnych aktérov konajúcich v prospech (či neprospech) „národa“. Historik je v tejto pozícii súdiaci a hodnotiaci, nie však z pozícií vedeckosti, ale z pozície ideologického vykladača „pravdy“ o národných dejinách.

Tento problém má významný etický rozmer a je na zodpovednosti historika, na akom diskurze sa podieľa, aký pohľad na minulosť pomáha legitimizovať aureolou svojho statusu vedca, „vykladača pravdy o minulosť“.